

Streszczenie rozprawy doktorskiej

„Budownictwo obronno-rezydencjonalne Wacława II (1291-1305) w Małopolsce na tle ziem polskich. Studium archeologiczno-historyczne”

Praca doktorska napisana w Instytucie Archeologii Uniwersytetu Rzeszowskiego, pod kierunkiem prof. dr hab. Zbigniewa Pianowskiego, dr hab. Andrzeja Rozwałki, prof. UR oraz promotora pomocniczego dr Leszka Poniewozika.

W polskiej kastelologii, czyli specjalności historycznej grupującej osoby zajmujące się badaniem zamków, a szerzej budownictwa obronno-rezydencjonalnego czasów średniowiecza, istnieje kilka niezapełnionych luk, które nie doczekały się jeszcze monograficznego ujęcia. Jedną z nich, do nie dawna było zagadnienie budownictwa obronno-rezydencjonalnego Wacława II i jego stronników, w szczególności biskupa krakowskiego Jana Muskaty, na ziemiach polskich w okresie tzw. epizodu czeskiego. Problematyce tej poświęcona została niniejsza rozprawa doktorska pt. *Budownictwo obronno-rezydencjonalne Wacława II (1291-1305) w Małopolsce na tle ziem polskich. Studium archeologiczno-historyczne*. Celem dysertacji było zebranie, usystematyzowanie oraz podsumowanie informacji na temat działalności budowlanej Wacława II czeskiego w zakresie architektury obronnej w Małopolsce w okresie od 1291 do 1305 roku. Na konieczność opracowania tego zagadnienia wielokrotnie zwracali uwagę badacze zajmujący się budownictwem obronno-rezydencjonalnym z okresu średniowiecza. Wśród bardziej szczegółowych celów podjętych na jej łamach wymienić należy problem budownictwa zamkowego Jana Muskaty, biskupa krakowskiego w latach 1294-1320, pełniącego także urząd starosty małopolskiego i największego stronnika Wacława II w czasie jego rządów w Krakowie. Istotne z punktu widzenia omawianej problematyki było przede wszystkim wydzielenie odpowiednich obiektów związanych z działalnością obu postaci. W tym kontekście była zatem odpowiedź na pytanie jakie typy zamków wznosił król czeskie oraz czy ich budowę należy wiązać z wprowadzanymi przez niego reformami administracyjnymi. Autor rozprawy stawiał sobie także za cel stworzenie analizy porównawczej możliwości fundacyjnych Wacława i współczesnych mu książąt piastowskich.

Dysertacja składa się z dwóch tomów, pierwszy zawiera analizę zagadnienia, drugi z kolei to katalog obiektów obronnych. Tom pierwszy podzielony został na siedem głównych rozdziałów. Pierwszy – *Zagadnienia preliminarne*, skupia podstawowe informacje o rozprawie, zakres terytorialny, chronologiczny oraz cel i metodykę pracy. Umieszczono w nim również charakterystykę bazy źródłowej i stan badan nad opisywanym zagadnieniem. Rozdział drugi –

Sprecyzowanie pojęć, obejmuje podstawowe pojęcia terminologiczne (zamek, bergfried, donżon), definicje poszczególnych układów przestrzennych, a także łacińskie nazewnictwo dotyczące założeń obronnych. Rozdział trzeci - *Sytuacja polityczno-społeczna Czech i Polski w końcu XIII i w początkach XIV wieku na tle Europy*, omawia kwestie historyczne, gdzie przedstawiono sytuację polityczną Czech i Polski na przełomie XIII i XIV wieku, w tym drogę Wacława do tronu krakowskiego, a następnie polskiego i scharakteryzowano panowanie czeskie na ziemiach polskich. Część ta stanowi tło dla późniejszej analizy zagadnienia. Rozdział czwarty - *Budownictwo obronno-rezydencjonalne w Królestwie Czeskim w końcu XIII i na początku XIV stulecia*, poświęcono budownictwu zamkowemu ostatnich Przemysławów w Czechach. Jest on ważny ponieważ zawarto w nim materiał porównawczy dla obiektów obronnych wznoszonych przez Wacława w Małopolsce. Rozdział numer pięć - *Budownictwo obronno-rezydencjonalne Wacława II (1291-1305) na ziemiach polskich*, najobszerniejszy w pracy, obejmuje analizę budownictwa obronno-rezydencjonalnego. Podzielony został na pięć mniejszych części, gdzie pierwsza obejmuje rozważania na temat komór celnych i ich związku z zamkami, druga zamki bergfriedowe Wacława II w Małopolsce, trzecia zamki rezydencjonalne, czwarta pozostałe warownie zbudowane z inicjatywy króla czeskiego, z kolei piąta mury miejskie datowane na przełom XIII i XIV wieku z terenu ziemi krakowskiej. W przypadku tego rozdziału warto nadmienić, iż opisywane zamki pogrupowane zostały na inwestycje pewne oraz domniemane. Rozdział szósty - *Budownictwo obronno-rezydencjonalne biskupa krakowskiego Jana Muskaty w latach 1294-1306*, w całości poświęcony został działalności budowlanej Jana Muskaty w zakresie architektury *militaris*. Dokonania biskupa rozdzielone zostały na dwie grupy, w pierwszej omówiono zamki zbudowane lub rozbudowane przez Jana Muskatę jako biskupa krakowskiego, w drugiej obiekty wzniesione w latach 1304-1306, a więc w okresie pełnienia urzędu starosty. Rozdział siódmy - *Panowanie Wacława II i tzw. epizod czeski a budownictwo obronno-rezydencjonalne ziem polskich w średniowieczu* omawia działalność króla czeskiego w kontekście przemian budownictwa obronno-rezydencjonalnego na ziemiach polskich w okresie od końca XIII do początku XIV wieku. W części tej poświęcono także nieco miejsca zamkom Wacława wzniesionym na obszarach Wielkopolski, ziem centralnych, Kujaw i Pomorza. Na końcu umieszczono krótkie podsumowanie zawierające także postulaty badawcze, a także wykaz skrótów i bibliografię podzieloną na materiały rękopiśmienne, źródła drukowane, dokumentacje niepublikowane i opracowania. Części analitycznej towarzyszy katalog obiektów obronnych, obejmujący drugi tom rozprawy. Podaje on podstawowe dane o 56 założeniach warownych (zamkach, fortyfikacjach miejskich, dworach obronnych i inkastelowanych kościołach) przypisywanych

Wacławowi II i Janowi Muskacie. Umieszczone zostały tam zarówno założenia pewne, jak i hipotetycznie łączone z działalnością obu postaci. Usystematyzowane alfabetycznie hasła katalogowe obejmują zbiór wzmianek źródłowych (przytaczanych *in extenso*), dotyczących danego zabytku. Zawarte tam zostały również historia obiektu, dane dotyczące pierwotnego wyglądu założenia oraz jego późniejszych przekształceń, prowadzonych badaniach naukowych, datowaniu. Umieszczono tam również opis inwestycji związanej z poruszaną tematyką, a także bibliografię niepublikowaną i publikowaną. W katalogu znalazło się także miejsce na materiał ikonograficzny w postaci planów i rzutów budowli.

Zakres terytorialny obejmuje obszar Królestwa Polskiego z przełomu XIII i XIV wieku, kiedy jego władcą był Wacław II z dynastii Przemyślidów. Od 1291 do 1300 roku panował on tylko nad ziemią krakowską i sandomierską. Jednak w wyniku różnych działań udało mu się opanować w 1300 roku również pozostałe dzielnice, czyli ziemie sieradzka, łęczycką, Wielkopolskę oraz Pomorze Gdańskie. Ramy chronologiczne oparte zostały na źródłach pisanych oraz ustaleniach historyków zajmujących się tym zagadnieniem. Obejmują one okres od 1291 do 1306 roku, kiedy to władzę w Polsce sprawowali przedstawiciele dynastii Przemyślidów – Wacław II i jego syna Wacław III. Dolną granicę chronologiczną wyznacza objęcie tronu krakowskiego przez czeskiego monarchę, górną z kolei śmierć Wacława II w dniu 4 sierpnia 1305 roku. W niektórych aspektach końcowa granica została przesunięta na krótkie panowanie Wacława III w latach 1305-1306, ponieważ w rzeczywistości stanowiło ono przedłużenie rządów jego ojca.

Bazę źródłową, która wykorzystywana była w pracy podzielić należy na dwie wyraźnie odrębne grupy: w pierwszej mieszczą się źródła pisane w postaciach historiograficznych, narracyjnych oraz normatywnych, w drugiej znalazły się wyniki badań archeologicznych i architektonicznych. Okres rządów Przemyślidów na ziemiach polskich stanowi jeden z najważniejszych etapów zjednoczenia Polski po rozbiciu dzielnicowym. W polskich źródłach pisanych tak zwany epizod czeski wzmiankowany był bardzo często, głównie jednak w kontekście opanowania w latach 1291-1292 ziemi krakowskiej i sandomierskiej przez Wacława II, kapitulacji Łokietka pod Sieradzem, następnie wyprawie zbrojnej i koronacji monarchy czeskiego w 1300 roku na króla Polski oraz wydarzeń związanych z latami 1304-1306 (najazd Łokietka na Małopolskę, śmierć Wacława i zabójstwo jego syna Wacława III). Wśród najważniejszych polskich źródeł wymienić należy *Roczniki polskie (Małopolski, Kujawski, Świętokrzyski, Wielkopolski, Rocznik kapituły krakowskiej, Traski)*, ponadto wiele informacji dostarczają *Katalogi biskupów krakowskich, Roczniki Jana Długosza* oraz *Kronika Jana z Czarnkowa*. W kontekście omawianej problematyki konieczne było również zapoznanie się ze

źródłami czeskimi, z których największą wartość posiada *Kronika Zbrasławska*, natomiast wśród pozostałych wymienić należy *Kronikę tzw. Dalimila* a także *Chronica Bohemorum*. Przy analizie działalności budowlanej Jana Muskaty nie sposób pominąć akt procesowych z lat 1304 i 1306-1308, zawierających kapitalne informacje dotyczące wydarzeń z czasów upadku władzy Przemyślidów w Małopolsce. Innym wykorzystanym rodzajem materiałów były wydawnictwa źródłowe w postaci Kodeksów Małopolskiego, Polskiego, Wielkopolskiego oraz ich czeskich odpowiedników (*Archiwum Korony Królestwa Czeskiego, Regesta Diplomatica nec non epistolaria Bohemiae et Moraviae*), w których umieszczono dokumenty wydane przez Wacława II i Jana Muskatę.

Drugą grupę źródłową stanowią materiały ruchome oraz dokumentacje z badań archeologiczno-architektonicznych, przechowywane w różnych placówkach konserwatorskich oraz muzealnych. W celu zapoznania się z nimi przeprowadzono liczne kwerendy m. in. w Muzeum Archeologicznym w Krakowie, Narodowym Instytucie Dziedzictwa, Muzeum Okręgowym w Rzeszowie, Muzeum Ziemi Bieckiej, Archiwum Narodowym w Krakowie, Pracowni Słownika Historyczno-Geograficznego w Krakowie oraz wojewódzkich urzędach ochrony zabytków w Krakowie, Lublinie, Katowicach, Kielcach i ich delegaturach.

Omawiając stan badań, zwrócić należy uwagę, że działalność budowlana Wacława II na ziemiach polskich przez wiele lat nie budziła zainteresowania badaczy architektury obronnej. Historycy zajmowali się przede wszystkim kwestiami politycznymi, administracyjnymi, podstawami prawnymi Przemyślidów do tronu krakowskiego i wielkopolskiego, a także oceną panowania Wacławów. Ta ostatnia w starszej literaturze była zazwyczaj negatywna, a same rządy traktowano jako okupację. Jednakże w ostatnich latach nastąpiła pewna zmiana i zaczęto dostrzegać pozytywne aspekty epizodu czeskiego. Z kolei historycy sztuki i architektury okres ten traktowali po macoszemu, uważając go za czasy „ciemne”, pozbawione wyraźnych form architektonicznych. Przełomem okazały się prowadzone w latach 90. XX wieku rozważania S. Kołodziejkiego, który na podstawie obserwacji wydzielił grupę zamków z wieżą cylindryczną, które przypisał Wacławowi II. W grupie tej umieścił: Czorsztyn, Biecz, Rytro, Czchów, Nowy Sącz, Myślenice i Dobczyce. Badacz ten stwierdził jednocześnie, że inwestycje króla czeskiego związane były z reformami administracyjno-sądowymi. Innym ważnym nurtem zainteresowań S. Kołodziejkiego były zamki biskupów krakowskich, w tym stronnika Wacława II, Jana Muskaty. W publikowanych na ten temat tekstach zgromadził i opisał grupę warowni wzniesionych lub rozbudowanych przez Muskatę. Znalazły się tam między innymi: Lipowiec, Sławków, Przemiłowice, Muszyna, Ostrężnik, Pełczyska. Przyczyn tak dużej liczby obiektów wzniesionych przez biskupa, Kołodziejki upatrywał w wsparciu jakie udzielał mu Wacław II

oraz chęci utrzymania rządów czeskich. Ustalenia wspomnianego badacza zostały zaakceptowane w literaturze przedmiotu. W ciągu ostatnich 30 lat stworzona przez niego baza zamków uległa znacznemu powiększeniu. Wpływ na to miały badania archeologiczno-architektoniczne prowadzone na licznych obiektach obronnych, które dostarczyły nowych, cennych dowodów. Wspomnieć w tym miejscu należy dokonania Z. Pianowskiego i J. Firleta w obrębie zamku wawelskiego, czy też prace W. Glińskiego i Cz. Hadamika realizowane na zamkach w Chęcinach, Olsztynie koło Częstochowy, Kielcach oraz Wiślicy. Zagadnieniem tym zajęli się w ostatnich latach także badacze młodszego pokolenia, np. P. Lasek, T. Olszacki, czy T. Ratajczak, którzy z działalnością budowlaną Wacława II łączą wybrane obiekty z terenu Wielkopolski i Kujaw (Poznań, Brześć Kujawski).

Przeprowadzona analiza pozwoliła odpowiedzieć na postawione pytania badawcze. Przede wszystkim potwierdzono zgłaszane w literaturze sugestie o znacznym wpływie rządów czeskich na architekturę obronną w Małopolsce. Pojawienie się Wacława II w 1291 roku w Krakowie dało potężny impuls do rozwoju, nie tylko budownictwa obronno-rezydencjonalnego, ale również sakralnego i municypalnego. Stolica Małopolski – Kraków, przeżywał w tym czasie dynamiczny rozwój budowlany, wznoszono tam liczne świątynie, budowano fortyfikacje miejskie i rozbudowywano Wawel, który jak uważają badacze krakowscy, uzyskał wówczas formę murowanego, późnośredniowiecznego zamku. Ponadto królowi czeskiemu należy przypisać wzniesienie lub rozbudowę 14 zamków obronnych na terenie ziem krakowskiej i sandomierskiej (Będzin, Biecz, Czehów, Czorsztyn, Chęciny, Dobczyce, Kazimierz Dolny, Myślenice, Rabsztyn, Rytro, Smoleń, Kraków-Wawel, Nowy Sącz, Wiślica i Białowoda) oraz 11 założeń domniemanych (Bochnia, Wieliczka, Krajowice, Pińczów, Wytrzyszczka, Bobolice, Solec nad Wisłą, Szaflary, Nowy Żmigród, Skałka w Krakowie, Wielka Wieś). Łącznie daje nam to liczbę 26 zamków, co stawia Wacława na drugim miejscu, tuż za Kazimierzem Wielkim, jeżeli idzie o wznoszenie budowli obronnych. Zamki króla czeskiego podzielić można na kilka grup. Pierwsza, najliczniejsza obejmuje tzw. zamki bergfriedowe. Były to niewielkie założenia, składające się z cylindrycznej wieży, zamkniętej albo włączonej w drewniano-ziemny lub kamienny obwód obronny. Zamki te wznoszono stosunkowo szybko i niskim kosztem. Król czeski budował je wyłącznie na terenie Małopolski, natomiast ich największe zgrupowanie wystąpiło na pograniczu polsko-węgierskim i małopolsko-śląskim. Budowę tych zamków powiązać należy przede wszystkim z wprowadzanymi przez Przemysłidę reformami administracyjno-gospodarczymi. Zabezpieczały one pogranicze, strzegły traktów i komór celnych oraz stanowiły siedzibę miejscowych urzędników. Druga grupa obejmuje zamki rezydencjonalne czyli Kraków i Nowy

Sącz. Były to założenia większe, których układ przestrzenny w pewnym stopniu wzorowano na zamkach kasztelowych. Pełnić miały role administracyjne i rezydencjonalne, jako siedziba ważniejszych urzędników (starosty) oraz tymczasowej rezydencji monarchy. Zapewne taką samą funkcję spełniały zamki w Poznaniu i Brześciu Kujawskim, rozbudowane przez Wacława po opanowaniu Wielkopolski i Kujaw. Trzecią grupę stanowią obiekty, które nie mogą być przyporządkowane do wcześniejszych i posiadają zróżnicowane układy przestrzenne. Są to na przykład warownie typowo militarne, jak Lemiesz czy Wiślica lub zamki salinarne w Bochni i Wieliczce.

Działalność budowlana Wacława II skupiała się głównie w Małopolsce, znacznie mniej fundacji miało miejsce w ziemiach opanowanych po 1300 roku, gdzie ograniczały się tylko do kilku obiektów ulokowanych w najważniejszych ośrodkach dzielnic. Powodem takiej sytuacji był przede wszystkim krótki okres panowania nad tymi terenami, a także zaangażowanie się Wacława w sprawy Węgier i Niemiec. Zgodzić się należy ze zgłaszanymi przez badaczy (np. S. Kołodziejckiego) sugestiami, że budowane przez Wacława zamki wiążą się z reformami realizowanymi przez tego władcę. Na koniec XIII wieku datuje się upadek systemu kasztelańskiego, który zastąpiony został administracją starościńską, ze starostą jako namiestnikiem królewskim i urzędnikami niższego szczebla, z których najważniejszymi byli burgrabiowie, zarządzający poszczególnymi zamkami i okręgami. Dawne grody drewnianoziemne, które w większości upadły w połowie XIII stulecia, musiały być zastąpione nowoczesnymi murowanymi zamkami. Jednakże, jak zauważono w rozprawie, do czasu pojawienia się Wacława II na tronie krakowskim, nie było w Małopolsce wielu kamiennych zamków, które pełniłyby jednocześnie funkcje zarządu dóbr terytorialnych. Warownie wznoszone przez Henryka Brodatego, czy też Konrada Mazowieckiego posiadały charakter typowo militarny i służyły celom wojskowym. Jedynymi kamiennymi zamkami do 1291 roku były zamek Pieniny, wzniesiony staraniem księżnej Kingi i klarysek starosądeckich oraz zbudowany przez biskupa Pawła z Przemankowa Sławków. Panowanie Wacława, który na obszary Małopolski przeniósł sprawdzone w Czechach (i w Austrii przez jego ojca Przemysła Ottokara II) elementy polityki, dały potężny impuls do rozwoju architektury obronnej. Analiza tematu potwierdziła zatem że w czasie epizodu czeskiego doszło do wyraźnego ożywienia w budownictwie zamkowym. Panowanie Wacławów trwało od 1291 do 1306 roku, jednakże okres ten podzielić można na dwa etapy. Pierwszy, który rozpoczął się od opanowania w 1291 roku Krakowa i zakończył w 1300 roku oraz drugi, związany z rządami Wacława II po koronacji na króla Polski i trwający aż do śmierci jego syna w 1306 roku. Pierwszy okres, w którym Wacław panował tylko nad Małopolską, charakteryzował się większą intensywnością

działań oraz wprowadzaniem reform. Etap drugi, pomimo iż przypada na czasy rządów nad większością ziem polskich, nie manifestuje się już tak dużą ilością fundacji. Tłumaczyć to należy tym, że król czeski angażował się wówczas w wiele innych spraw na Węgrzech i w Niemczech, a także popadł w konflikt z królem rzymskim Albrechtem Habsburgiem i papieżem Bonifacym VIII.

Zebrany w rozprawie materiał badawczy pozwala wyrazić opinię, że w przypadku Małopolski etap zamków królewskich, rozpoczynający się wg. Bohdana Guerquina w 1320 roku i trwający do 1410 roku, przesunąć należy na okres przełomu XIII i XIV wieku. Wydaje się bowiem oczywiste, że rozpoczął się on już w czasach Wacława II, kiedy powstała silna i liczna sieć zamków królewskich. Główną inicjatywą inwestycyjną wykazywał się wówczas przede wszystkim władca, wznoszący nie tylko zamki, ale również fortyfikacje miejskie (Kraków, Nowy Sącz, Biecz, może Bochnia, Olkusz). Trzeba jednak zwrócić uwagę, że na przełom XIII i XIV wieku datuje się także wzrost fundacji możnowładczych. W tym miejscu na myśl przychodzi działalność Jana Muskaty, biskupa krakowskiego w latach 1294-1320 i starosty małopolskiego w okresie od 1304 do 1306, który cieszył się wielkimi względami u czeskiego monarchy. Przypisać należy mu wzniesienie lub rozbudowę kilku zamków, w tym Sławkowa, Lipowca, Iłży, Muszyny, Pełczysk, Kurowa, Przemiłowic. Warownie te podzielić można na dwie grupy, część z nich spełniała nie tylko rolę militarną, ale przede wszystkim ośrodków administracji dóbr oraz tymczasowych rezydencji biskupa. Ich powstanie powiązać trzeba z tworzonym przez Jana Muskatę prywatnym władztwem terytorialnym, mającym rozpościerać się na zachodnich połaciach ziemi krakowskiej. Druga grupa to typowo obronne warownie, zbudowane w okresie od 1304 do 1306 roku, podczas walk z Władysławem Łokietkiem o panowanie nad Małopolską.

Rozpoczęta z wielkim rozmachem akcja reformatorska Wacława, uwieńczona koronacją na króla Polski w 1300 roku, została pięć lat później przerwana nagłą śmiercią monarchy. Kolejne lata, związane z panowaniem Łokietka nie sprzyjały rozbudowie zamków, ponadto sam panujący ze względu na wiele problemów politycznych, nie był zainteresowany budownictwem zamkowym. Do zmiany doszło dopiero po 1320 roku, a w szczególności już w okresie rządów Kazimierza Wielkiego.

Paweł Kocanowski